

Orka

Orcinus orca

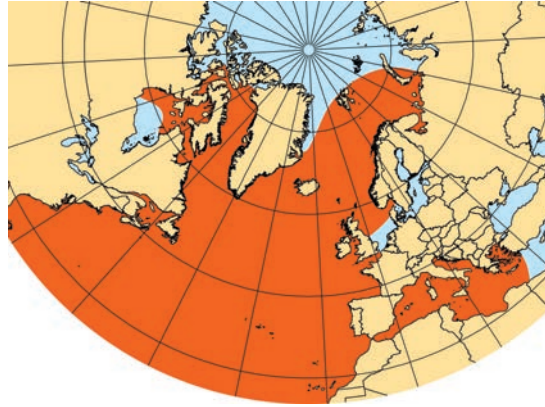
De orka, vroeger ook vaak zwaardwalvis genoemd, is de grootste en meest spectaculaire dolfinachtige. Wereldwijd worden tegenwoordig verschillende ecotypen onderscheiden, die naast elkaar voorkomen en verschillen in uiterlijke en anatomische kenmerken, DNA, geluid ('dialect'), gedrag en voedselgewoonten (PITMAN ET AL. 2011). De taxonomische status van deze vormen is nog niet opgehelderd en voorlopig worden ze alle tot dezelfde soort gerekend, ook al hebben ze onderling nauwelijks of geen contact. In de noordelijke Atlantische Oceaan onderscheidde reeds Eschricht (1866) een grotere en een kleinere vorm, die hij als aparte soorten beschouwde. Hij merkte op, dat volwassen dieren van de kleinere vorm vaak sterke slijtage van het gebit vertonen, wat mogelijk samenhangt met een verschil in voedsel tussen de twee typen; er is ook een klein verschil in DNA (FOOTE 2011, FOOTE ET AL. 2009). Veel orka's die in Nederland zijn gevonden, vertonen deze slijtage eveneens (KOMPANJE 1995B). Orka's zijn uitgesproken groepsdieren. De rugvin van volwassen mannetjes is zeer hoog en driehoekig, die van de vrouwtjes kleiner en gebogen. Mannetjes van de grote vorm worden tot 9 m lang, die van de kleine vorm hooguit 7 m. Vrouwtjes blijven kleiner. Orka's zijn grotendeels zwart, met een contrastrijke witte tekening op de onderkant en flanken, een grote ovale witte vlek achter het oog en een grijs zadel achter de rugvin. De kop is rond, de snuit zeer kort en de borstvinnen zijn groot en rond.

Voedsel

De verschillende ecotypen van de orka zijn gespecialiseerd op verschillende prooi. De meeste leven bijna uitsluitend van vis, andere jagen grotendeels op zeezoogdieren en zeevogels en vallen groepsgewijs zelfs grote walvissen aan (FORD 2009, PITMAN ET AL. 2011). De kleinere vorm in de noordelijke Atlantische Oceaan heeft een brede voedselkeuze en leeft grotendeels van vis, vooral haring en makreel, en daarnaast van zehonden, bruinvissen, zeevogels en inktvissen (BORAN ET AL. 2008B, FOOTE 2011, FOOTE ET AL. 2009, SMITH 2006). Het voedsel van de grotere vorm is nog vrijwel onbekend, maar er zijn aanwijzingen dat deze dieren grotere walvissen aanvallen (FOOTE 2011, FOOTE ET AL. 2009). In de maag van een in juli 1931 op Terschelling aangespoelde orka werden resten van een rog en twee drachtige bruinvissen aangetroffen (VAN DIEREN 1931). Grote bekendheid kreeg een in juli 1861 in Denemarken gevonden orka, waarvan de maag resten van 14 zehonden en 13 bruinvissen bevatte (ESCHRICHT 1866).

Areaal

Van alle walvisachtigen heeft de orka wereldwijd de grootste verspreiding. Hij komt voor van de tropen tot in de poolzeeën, zowel langs de kust als in diep water. De grootste dichtheden worden bereikt in productieve, koele wateren op en langs het continentale plat en rond oceanische eilanden. In het Noord-Atlantische gebied komen de grootste aantallen voor bij Canada, IJsland en het noorden van Noorwegen; minder talrijk zijn ze rond de Britse Eilanden en in het noorden van de Noordzee. Bij het volgen van

▼ Vermoedelijke verspreidingsgebied in de noordelijke Atlantische Oceaan; dwaalgast in de zuidelijke Noordzee.
Probable range in the northern Atlantic Ocean; vagrant in the southern North Sea.

hun prooi (haring) zwemmen ze soms fjorden en riviermondingen binnen.

Voorkomen in Nederland

Prehistorie en Middeleeuwen

Een bijna 4000 jaar oude bovenkaak van een orka werd ongeveer 100 km ten westen van Texel opgevist (MOL ET AL. 2008). Van Deinse (1931) vermeldt enkele skeletdelen, gevonden bij baggerwerkzaamheden bij IJmuiden, en opgegraven bij Lisse. Bij opgravingen van een terp bij Schettens in Friesland, gelegen aan de vroegere Middellzee, werden skeletdelen van een orka gevonden, vermoedelijk daterend uit de eerste eeuwen van onze jaartelling (VAN GIFFEN 1913). Tijdens archeologisch onderzoek van kasteel Brederode bij Velsen werden twee wervels van een orka opgegraven. Deze moeten dateren uit de periode tussen de dertiende en zestiende eeuw, voor de verwoesting van het kasteel in 1573 (ZEILER & KOMPANJE 2010).

Gegevens tot 1946

Van Deinse (1931, 1946a) en Kompanje (1995b) geven overzichten van 17-20 min of meer gedocumenteerde vondsten en vangsten van orka's op en voor de Nederlandse kust tussen 1783 en 1945:

- 4 december 1783: Domburg-Oostkapelle, drachtig ♀, '24 voet' (ca. 8 m), lengte foetus ca. 140 cm;

▼ Orka.
Foto: Wesley Overman.
Killer whale.

- 1811: Engelsmanplaat, geslacht en lengte onbekend;
- 15 april 1832: gevangen en gedood in de Waddenzee bij Zwarte Haan in Friesland, geslacht en lengte onbekend;
- eind november 1841: Velsler Duinen ter hoogte van het huidige IJmuiden, ♀, '16 voet' (ca. 5,5 m), uitvoerig beschreven en afgebeeld door Schlegel (1843);
- april 1874: Zeeland (VAN BENEDEN 1889); deze vondst is niet nader gedocumenteerd en de opgave is twijfelachtig;
- vóór 1887: Katwijk, adult, geslacht en lengte onbekend;
- 1895: Wassenaarseslag, geslacht onbekend, ca. 5 m;
- 7 september 1909: Noordwijk, ♂, 4,5 m;
- 1918, datum onbekend: Egmond, onvolgroeid, geslacht en lengte onbekend;
- november 1918: Zandvoort, geslacht en lengte onbekend, in staat van ontbinding; Van Deinse (1931, 1946a) veronderstelt dat de twee meldingen uit 1918 hetzelfde exemplaar betreffen;
- augustus 1921: Vliehors, Vlieland, geslacht onbekend, ca. 6 m;
- november 1921: Wieringen, ♂, 6 m;
- april 1926: drijvend gevonden bij het lichtschip 'Haaks' ten westen van Den Helder, en naar Rotterdam gesleept; ♂, 6 m. Eerder was er een orka waargenomen in de Noordzee; Van Deinse (1931) veronderstelt dat dit hetzelfde dier is geweest;
- 20 juli 1931: Terschelling, ♂, 5,75 m, uitvoerig beschreven door Van Dieren (1931);
- 5 januari 1935: Wissenkerke, Noord-Beveland, ♂, 3,9 m;
- 21/22 oktober 1936: 7 km ten noorden van Noordwijk, ♀, 5,2 m;
- 10 juli 1937: Texel, ♀, 5 m, in staat van ontbinding;
- 22 september 1937: zandplaat Robbekop onder West-Terschelling, geslacht onbekend, ca. 7 m; weggespoeld (determinatie niet bevestigd);
- 14 oktober 1937: Ameland, ♂, 6,5 m; door Van Deinse (1946a) beschouwd als hetzelfde dier als van 22 september;
- 8 juli 1943: Terschelling, levend gestrand en afgemaakt door Duitse soldaten, drachtig ♀, ca. 5,35 m, foetus 125 cm;
- 20 juli 1943: Terschelling, geslacht en lengte onbekend; determinatie niet bevestigd. Van Deinse (1946a) vermeldt dit dier als 'dooede groote visch', waarvan hij vermoedt dat het een orka is geweest, mede gezien de strandingen op 8 juli op Terschelling en in augustus van hetzelfde jaar op het Duitse waddeneiland Juist;
- 8 juli 1945: Noordwijk, geslacht onbekend, ca. 6 m.

Behalve de strandingen van levende exemplaren zijn er enkele waarnemingen van orka's vermeld. Op 10 juni 1906 zag Leege (1907) twee dieren op de rede van Vlieland; zijn beschrijving is onmiskenbaar. Hij vermeldt terloops dat hij deze soort in de afgelopen 25 jaar slechts tweemaal bij de (Duitse) eilanden had waargenomen. Op 17 april 1921 werden er twee orka's gezien op de rede van Texel, in de zomer van dat jaar misschien ook één op de rede van Vlieland, maar deze vermelding van 'een vreemdsoortige visch' geeft geen duidelijkheid (VAN DEINSE 1931). In november 1921 is er ook een orka geschoten in de Elbe (MOHR 1931). Zie boven voor de – vage – waarneming uit 1926.

Periode 1946-1969

In deze periode zijn er zes strandingen gedocumenteerd, plus één onbevestigde opgave (KOMPANJE 1995B).

- 28 december 1947: Schiermonnikoog, ♂, 5,78 m;
- 25 juli 1953: Texel, vondst van een oud, onvolledig skelet, geslacht onbekend, ca. 5 m, zonder kop;
- zomer 1958: Terschelling, geslacht en lengte onbekend; de determinatie is niet bevestigd;
- 10 juli 1959: Zoutkamp, geslacht onbekend, ca. 6 m; het kadaver dreef weg en spoelde op 15 augustus opnieuw aan op Schiermonnikoog;
- 20 juli 1961: Havenhoofd bij Goedereede, ♀, 5,5 m; in de longen werden honderden fragmenten van vogelveren aangetroffen (VAN BREE 1974B);
- 10 oktober 1963: Texel, ♂, 5,5 m;
- 18 oktober 1963: Noordwijk, ♀, 5 m.

De enige waarneming van orka's in deze periode dateert van augustus 1947, toen vissers ten minste twee exemplaren zagen op ongeveer 40 km ten noordnoordwesten van Texel. De op het Zoölogisch Station te Den Helder (thans NIOZ op Texel) gedeponeerde beschrijving van deze dieren sluit verwarring met andere soorten uit (KRISTENSEN 1948, VERWEY ET AL. 2005).

Periode 1970-1988

In deze jaren zijn er geen orka's gestrand of gezien in Nederlandse wateren.

Periode 1989-2012

Pas op 22 juni 2010 verscheen er weer een orka in ons land. In de Waddenzee bij Lauwersoog werd een verzwakt jong vrouwtje gezien en een dag later uit het water gehaald en opgevangen in het Dolfinarium van Harderwijk (WITTE VAN DEN BOSCH 2010). Na langdurige en heftige discussies in de media werd het – vermoedelijk dove – dier ('Morgan' genoemd) uiteindelijk overgebracht naar het dolfinarium op Tenerife, Canarische Eilanden.

Stranding van orka in 1989-2012.
Strandings of killer whale in 1989-2012.

In december 2007 werd op Terschelling een gedeelte van een onderkaak van een orka gevonden, in september 2009 een schedel bij Scheveningen (walvisstrandingen.nl); herkomst en ouderdom van deze exemplaren zijn niet bekend.

Na 2012

In juni 2013 (Texel) en augustus 2014 (Noordwijk) zijn eveneens recente skeletdelen van orka's gevonden (walvisstrandingen.nl).

Veranderingen en oorzaken

Als gevolg van grootte en uiterlijk van de orka zijn strandingen van deze soort over het algemeen goed gedocumenteerd, ook al verkeerden veel aangespoelde kadavers in staat van ontbinding, waardoor het opvallende kleurpatroon was verdwenen. De revisie van orkastrandingen (en vangsten of vondsten) door Kompanje (1995b) kwam tot ten minste 23 betrouwbaar gedocumenteerde gevallen tussen 1783 en 1963, plus enkele onzekere opgaven. Daarna was er slechts de vangst van het jonge dier in 2010. Waarnemingen van levende orka's na 1963 die gecontroleerd konden worden, hadden in alle gevallen betrekking op witsnuitdolfijnen, zoals de groep die in augustus 1982 paniek veroorzaakte bij Wassenaarseslag (SMEENK 1986). Het aantal strandingen in de twintigste eeuw wijst erop dat orka's tot in het begin van de jaren 1960 geregeld voorkwamen in de zuidelijke Noordzee, zij het in zeer klein aantal. Tegen-

woordig is hun voorkomen vrijwel beperkt tot het Noorse Diep en Skagerrak en de wateren bij Schotland en Shetland (BORAN ET AL. 2008B, KINZE 2007F, REID ET AL. 2003). Het verdwijnen van de orka uit onze wateren viel min of meer samen met de sterke teruggang van de bruinvis in dit gebied, maar het is niet bekend of deze verschijnselen met elkaar samenhangen. Er zijn tot nu toe geen aanwijzingen voor een terugkeer in de zuidelijke Noordzee.

Chris Smeenk & Kees (C.J.) Camphuysen

SUMMARY

Killer whale *Orcinus orca*

Killer whales in the Netherlands are known from at least 23 documented strandings and catches dating from the period 1783-1963, and four live-sightings (June 1906, April 1921, April 1926 and August 1947). At least 20 strandings and sightings occurred in the 20th century, suggesting that the species then occurred regularly although in small numbers in the southern North Sea. The only record after 1963 is of a young, debilitated female caught in the Dutch Wadden Sea on 23 June 2010; the animal was cared for in the dolphinarium at Harderwijk and finally transported to the sea mammal park on Tenerife, Canary Islands. Probably all stranded animals belonged to the smaller of the two ecotypes (with males <7 m in length) recognized in the North Atlantic, which is characterized by heavy tooth-wear in older animals.

Orka 'Morgan', Lauwersoog, 23 juni 2010, kort voor zij werd gevangen. Foto: Bert Meerstra. *Killer whale 'Morgan', Lauwersoog, 23 June 2010, shortly before she was captured.*